

COMMENTATIONES AD LITTERAS LATINAS SPECTANTES

JOANNA PIECZONKA

Instytut Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych
Uniwersytet Wrocławski
ul. Szewska 49
50–139 Wrocław

TERENCJUSZ, *PHORMIO* V. 778–782 – KOMENTARZ DO PASSUSU

ABSTRACT. Pieczonka Joanna, *Terencjusz, „Phormio” v. 778–782 – komentarz do passusu* (Terence, *Phormio* v. 778–782 – A Commentary on the Passage).

The author gives commentary to the passage (v. 778–782) from the comedy *Phormio*, written by Terentius, and tries to analyse semantics, phraseology and lexis used by the character of the play to describe his actions.

Keywords: Terence, palliata, comedy *Phormio*, borrowing money, commentary.

Wersy 778–782 z komedii Terencjusza *Phormio* obejmują niniejszą wypowiedź jednego z bohaterów sztuki, niewolnika Getasa:

GE. argentum inventumst Phaedriae; de iurgio siletur;
provisumst ne in praesentia haec hinc abeat: quid nunc porro?
quid fiet? in eodem luto haesitas; vorsuram solves, 780
Geta: praesens quod fuerat malum in diem abiit: plagae crescent,
nisi prospicis. [...]

Getas, prowadząc tu dyskusję sam ze sobą, reasumuje swoje dotychczasowe działania w sztuce, tj. dwa przeprowadzone podstępny. Pierwszy z nich polegał na zdobyciu pieniędzy dla młodzieńca Fedriasza, aby ten mógł zapłacić za dziewczynę stręczycielowi (*argentum inventumst Phaedriae* – potrzebne 30 min Getas pozyskał od ojca młodzieńca, ale dokonał tego tylko dzięki oszustwu). Drugi podstęp, przeprowadzony przez niewolnika, umożliwił zawarcie małżeństwa dziewczynie o imieniu Fania z młodzieńcem Antifonem. Getas doprowadził do

tego małżeństwa również dzięki kłamstwu – wmówił pozostałym bohaterom sztuki, że Antifon musi poślubić dziewczynę jako swoją krewniaczkę¹. Jak jednak spodziewa się niewolnik, ojciec młodzieńca może w każdej chwili wytoczyć proces sądowy i zażądać unieważnienia tego małżeństwa (*de iurgio siletur*), gdy przekona się, że cała sprawa jest mistyfikacją. Niewolnik Getas dokonał więc już dwóch oszustw, ale zdaje sobie sprawę z tego, że prawdopodobnie wkrótce będzie musiał ponieść konsekwencje swych działań. Obawia się więc obnażenia swoich kłamstw i tego, co w związku z nimi nadejdzie (*quid fiet?*). Swą sytuację bohater opisuje za pomocą kilku określeń w powyższym monologu: *in eodem luto haesitas; vorsuram solves, praesens quod fuerat malum in diem abiit: plagae crescunt*. W niniejszym artykule zamierzam poczynić kilka uwag na temat semantyki, leksyki i frazeologii użytej przez bohatera sztuki w powyższym passusie.

W pierwszej kolejności pragnę zwrócić uwagę na rzeczownik *versura* (tutaj w archaicznej formie *vorsura*), ponieważ interpretacja znaczenia tego wyrazu wydaje się istotna dla zrozumienia całego passusu z komedii. Wspomniany wyraz nie jest poświadczony w innych sztukach Terencjusza ani wcześniej w literaturze łacińskiej (*primum dictum*), dlatego warto zwrócić uwagę na jego późniejsze zastosowania. Opierając się na tekstach Cycerona, można wnioskować, że za jego czasów *versura* była rozumiana jako pożyczka na spłatę poprzedniego długu (por. np. Cic. *Att.* 5, 12, 2; 7, 18, 4; 16, 2, 2; 16, 15, 5; *Flac.* 20; *Font.* 11; *Tusc.* 1, 100; *Nep. Att.* 2, 4; 9, 5). U Tacyty natomiast badacze² interpretują *versurę* jako każdą pożyczkę oprocentowaną³ (por. Tac. *Ann.* 6, 16), nie odróżniając jej tym samym niejako od *faenus*. Inne źródła pokazują, że zgodnie z prawem rzymskim istniały dwa zasadnicze rodzaje pożyczek: *faenus*, pożyczka oprocentowana, i *mutuum*, pożyczka nieoprocentowana (Non. 706 L.: *Mutuum a fenore hoc distat quod mutuum sine usuris, fenus cum usuris sumitur*; por. Pl. *As.* 248: *nam si mutuas [minas] non potero, certumst sumam faenore*). Na tym tle *versura* mogłaby więc być interpretowana jako jakaś szczególna postać pożyczki oprocentowanej lub jej aspekt⁴ (Tacyt mówi o niej, opisując ogólnie *faenebre malum*). Sprawę komplikuje to, iż wartości semantycznej tego wyrazu nie potwierdzają żadne źródła prawne. Znaczenia nie można również zweryfikować,

¹Zgodnie z greckim prawem, prawem Solona (zob. np. R. Just, *Women in Athenian Law and Life*, New York 1991, s. 67–68).

²Zob. np. W.F. Allen, *The Monetary Crisis in Rome, A.D. 33*, „TAPhA” 18, 1887, s. 7–9; E. Köstermann, *Cornelius Tacitus. Annalen*, Bd. 2: Buch 4–6, Heidelberg 1965, s. 278; P.J. Thomas, *Did the Twelve Tables limit interest?*, „TSAR”, 2008 (1), s. 60.

³Możliwa była również nieoprocentowana pożyczka na spłatę poprzedniego długu – *mutuum* (Gaius *Inst.* 3, 90; Paul. *D.* 12, 1, 2, 2).

⁴Według Pikulskiej, *vetita versura* u Tacyty oznacza zakaz pobierania odsetek od odsetek, czyli anatocyzmu (A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Lichwa w państwie i prawie republikańskiego Rzymu*, Łódź 1999, s. 61).

sięgając do wzoru formacyjnego tego słowa (*verto+ura*; podobnie jak *natura* czy *cultura*), ponieważ może ono oznaczać zarówno proces zmiany (*vertere* – „zmieniać”, „obracać”), jak i efekt tego procesu, czyli samą pożyczkę⁵. Z tego też względu łaciński termin *versura* sprawia współczesnym naukowcom, zwłaszcza badaczom prawa starożytnego, pewne trudności interpretacyjne. Różne opinie dotyczące znaczenia tego rzeczownika zbiera w artykule na temat anacyzmu (zjawiska naliczania odsetek od zaległych odsetek) Anna Pikulska⁶, która ukazuje, że omawiany wyraz bywa rozumiany jako np. zmiana wierzyciela⁷, zmiana długu⁸ lub nawet każda pożyczka oprocentowana⁹.

W tekście sztuki Terencjusza rzeczownik *versura* zostaje zestawiony z czasownikiem *solvere*, który bezpośrednio wpływa na wartość semantyczną omawianego rzeczownika. Wspomniany czasownik często określa podejmowanie działań z zakresu prawa zobowiązań – konkretnie oznacza rozwiązywanie więzi obligacyjnych¹⁰, czyli wykonanie umów poprzez spełnienie świadczenia (por. np. *solvere* Pl. *Cur.* 379; 722; *Ps.* 730; *Cic. Har.* 29; *dissolvere* Pl. *Mer.* 166; *Var. L.* 7, 105; *Cic. Catil.* 2, 18), co potwierdzają również sztuki Terencjusza (*Ter. Haut.* 508: *dissolvi*; *Ph.* 655: *dissolverem*; *Ad.* 628: *solvi argentum*). Można więc sądzić, że *versura* pojawiająca się z czasownikiem *solvere* w komedii Terencjusza powinna oznaczać umowę zobowiązaniową lub świadczenie (czyli znaną ze wspomnianych źródeł pożyczkę zaciąganą na spłatę pożyczki lub pożyczkę oprocentowaną). Co ciekawe, zestawienie wyrazów *versura* oraz *solvere* jest obecne również w późniejszej literaturze, zwłaszcza w dziełach Cycerona, choć należy zauważyć, że autor łączy czasownik *solvere* odmiennie. Po pierwsze, zestawia go z ablativem sg. rzeczownika *versurā* (*Cic. Att.* 5, 15, 2: *ne illud, quod tecum permutavi, versurā mihi solvendum sit*) – taki związek frazeologiczny przyjmuje znaczenie „rozwiązywać więź obligacyjną / spełniać zobowiązanie

⁵ Por. inne znaczenia wyrazu *versura*: „odwracanie” *Var. R. R.* 1, 46; *versura foliorum*; id. *L.* 7, 67 *eius loci versura*; „obrót” *Col.* 2, 2, 28; *Vitr.* 5, 6, 8; 5, 12, 1; 8, 6, 9.

⁶ A. Pikulska, *Anatocisme. C. 4,32,28,1: Usuras semper usuras manere*, „*RIDA*” 45, 1998, s. 436; to samo Pikulska-Robaszkiewicz 1999, s. 57–61. Wcześniej wszystkie opinie na temat znaczenia wyrazu *versura* przytoczył Klaus Wille w monografii *Die Versur: Eine Rechtshistorische Abhandlung Über die Zinskapitalisierung im Alten Rom* (*Schriften zur Rechtsgeschichte* XXXIII), Berlin 1984.

⁷ Na podstawie zwrotu *versuram facere* – *Paul Fest.* 520 L: *versuram facere mutuam pecuniam sumere ex eo dictum est, quod initio qui mutuabuntur ab aliis, non ut domum ferrent, sed ut aliis solverent, velut verterent creditorem*. Zob. także E.I. Bekker, *Über die Objekte und die Kraft der Schuldverhältnisse: geschichtliche Übersicht, von der Zeit der Manusinjektion bis in die Gegenwart*, „*ZSS*” 23, 1902, szczególnie s. 28–30.

⁸ Tak interpretowany jest wyraz *versura* na podstawie tego samego passusu z *Festusa* (*Paul Fest.* 520 L). B.G. Niebuhr, *Römische Geschichte*, Bd. I, Berlin 1828, s. 646.

⁹ G. Tilli, *Postremo vetita versura*, „*BIDR*” 86–87, 1984, s. 147–163.

¹⁰ H. Lackenbacher, *ThLL* V, kol. 1495, 64–66, ale por. kol. 1499, 19–43. Por. też: *I.* 3, 13: *obligatio est iuris vinculum, quo necessitate adstringimur alicuius solvendae rei, secundum nostrae civitatis iura*.

za pomocą kolejnej pożyczki”¹¹. Podobnie należy rozumieć frazę *versurā factā solvere* (Cic. *Att.* 5, 1, 2), czyli „rozwiązywać więź, dokonawszy pożyczki”. W trzecim przypadku Cyceron pisze o wypełnieniu zobowiązania bez konieczności użycia *versury* (Cic. *Tusc.* 1, 100: *sine mutuatione et sine versurā dissolvere*¹²). W komedii *Phormio* wspomniane części mowy są zestawione syntaktycznie w odmienny sposób – *solvere* łączy się bezpośrednio z *accusativem sg. versuram*¹³, co oznacza, że właśnie *versura* jest spełnianym świadczeniem lub wykonywaną umową. Zwrot należy więc rozumieć następująco: „rozwiązesz umowę pożyczki”, „spłacisz pożyczkę”. Taki wniosek nie pozwala nam jednak nadal rozstrzygnąć, o jaką dokładnie pożyczkę chodzi w cytowanym *passusie*.

Jednoznacznej odpowiedzi na to pytanie nie udzielają również wydawcy komentarzy do komedii *Phormio*. Ronald H. Martin¹⁴ (podobnie jak wcześniej Herbert C. Elmer¹⁵) uznaje, że *versura* to pożyczanie od drugiego wierzyciela w celu spłacenia pierwszego, ale nie wyjaśnia, czy dochodzi tu do zwiększenia długu i czy w ogóle dotyczy to pożyczki oprocentowanej. Z kolei Elaine M. Coury¹⁶ w objaśnieniach do sztuki stwierdza, że niewolnik Getas ma na myśli pożyczkę, która wiąże się ze zwiększeniem odsetek umownych. Karl Dziatko¹⁷ zaś uznaje, że chodzi tu o pożyczkę z odsetkami. Opinie te są do siebie zbliżone i mimo że w inny sposób precyzują, na czym miałyby polegać pożyczka zwana *versurą*, w zasadzie uzupełniają się wzajemnie.

W tekście komedii przed zwrotem *versuram solvere* pojawiają się również i inne określenia odnoszące się do sytuacji niewolnika, jak np. *in eodem luto haesitas*. Wspomniany zwrot *in luto haesitare*¹⁸ miał prawdopodobnie charakter

¹¹ Tak też E. Fantham, *Comparative Studies in Republican Latin Imagery*, Toronto 1972, s. 71.

¹² Thomas W. Dougan uznaje wyraz *versura* w połączeniu z czasownikiem *solvere* lub *dissolvere* za termin techniczny (*M. Tulli Ciceronis Tusculanarum disputationum libri quinque*, vol. I i II, Salem, New Hampshire 1905, s. 132).

¹³ Richard Bentley proponował koniekturę frazy *vorsuram solves*, poprawiając ją na *vorsura solvis*, tak aby zwrot był zgodny z idiomem znanym z dzieł Cycerona i aby czasownik miał czas *praesens* zamiast *futurum*, wtedy zgadzałyby się z czasownikiem *haesitas* (Publii Terentii Afri *Comoediae*, ed. R. Bentleius, Cantabrigiae 1726, s. 424). Koniektura ta wprowadza powtarza lekcję *vorsuram solvis* z rękopisów D (*codex Victorianus*, X/XI w.) oraz L (*c. Lipsiensis*, X w.), ale najstarszy i najlepszy manuskrypt A (*codex Bembinus*, IV/V w., fol. 70r) podaje lekcję *vorsuram solves* (zob. Terence, *Phormio*, ed. E.M. Coury, Chicago 1984², s. 72–73). Pogląd Bentleya nie wydaje się więc słuszny – późniejsze rękopisy niepotrzebnie poprawiają wcześniejszą lekcję. Czas przyszły w formie *solves* odpowiada na pytanie o przyszłość zadane wcześniej przez niewolnika: *quid fiet?* Ponadto należy zauważyć, że w całej wypowiedzi Getasa użyto różnych czasów (*haesitas* – *praes.*; *solves* – *fut. I*; *fuera* – *plusquamperf.*; *abiit* – *perf.*), dzięki czemu bohater pokazuje, że jego problemy są uniwersalne i wielokrotnie powracają w różnym czasie.

¹⁴ Terence, *Phormio*, ed. R.H. Martin, London 1959, s. 153.

¹⁵ P. Terentii *Phormio*, H.C. Elmer, Boston 1902, s. 134.

¹⁶ Coury, 1984², s. 164.

¹⁷ *Ausgewählte Komödien des P. Terentius Afer*, hrsg. K. Dziatko, Leipzig 1898, s. 158.

¹⁸ Zob. W. Ehlers, *ThLL* VII 2 kol. 1903, 60–66. Podobny zwrot *in luto esse* (Pl. *Ps.* 984).

przysłowiowy¹⁹ i oznaczał dosłownie: „grzęznąć w błocie”, metaforycznie natomiast: „popadać w kłopoty”²⁰. Przysłowiowe cechy tego powiedzenia potwierdzają późniejsi autorzy, wśród których znaleźli się np. Laktancjusz (*inst.* 7, 2, 3: *in eodem luto, sicut comicus ait, haesitaverunt*; 2, 8, 24) czy św. Hieronim (*Contra Ioannem* 22; *Epist.* 143, 2), ale zwrot był znany już przed Terencjuszem z komedii Plauta (*Per.* 535: *ut in luto haeream*). Jest również możliwe, że łacińskie powiedzenie *in luto haesitare* było wzorowane na greckim przysłowiu ἐν βορβόρω κείσθαι (zob. np. Pl. *Phd.* 69 c; Aristid. p. 259 Jebb; Jul. C. *Herac.* 25, 7; Lamb., *Protr.* 67, 11; Stob. *Anth.* 3, 4, 122; Suid. Π 1709, 69). Nie jest jednak pewne, czy Terencjusz w komedii *Phormio*, używając łacińskiego powiedzenia przysłowiowego, naśladował w tej mierze oryginał grecki (komedię *Ἐπιδικαζόμενος* Apollodora z Karystos). Z perspektywy prowadzonych w niniejszym artykule rozważań kontekstualnych istotne wydaje się natomiast dodanie przez Terencjusza do omawianej frazy przysłowiowej, *in luto haesitare*, zaimka *eodem*. Modyfikuje on bowiem znaczenie powiedzenia, wskazując na powtarzalność sytuacji – „grzęzniesz w tym samym błocie”, a zatem „popadasz w te same kłopoty”. Po tym stwierdzeniu w wypowiedzi niewolnika następuje interesująca nas fraza *versuram solves*. *Versura* mogłaby zatem również mieć cechę iteratywną, tak jak omawiany zwrot *in eodem luto haesitas*, i oznaczałaby wtedy zaciąganie pożyczki co najmniej po raz wtóry.

Prawdopodobnie więc oba użyte przez bohatera komedii określenia (*in eodem luto haesitas*, *versuram solves*) mają obrazować powtarzalność sytuacji – ukazują nawracające kłopoty, w które popada niewolnik Getas. Co więcej, zwroty te, przywołujące tę samą myśl, stopniowo intensyfikują ekspresję wypowiedzi, budując figurę stylistyczną zwaną gradacją (*climax*). Ten zabieg stylistyczny ma pokazać, że problemy bohatera także z czasem się nasilają. Przyznaje to sam niewolnik, podsumowując swój wywód stwierdzeniem: *plagae crescunt*, czyli: „wzrasta liczba należnych batów”. Getas zdaje sobie sprawę z tego, że popada w coraz gorsze tarapaty i za kręactwa grozi mu coraz wyższa kara²¹ (gradacja). Chwilowo wprawdzie dzięki podstępom udało mu się uniknąć konsekwencji (*praesens quod fuerat malum in diem abiit*, „zagrożające niebezpieczeństwo z dnia na dzień²² ustąpiło”), ale w każdym momencie może

¹⁹A. Otto, *Die Sprichwörter und Sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig 1890, s. 201–202.

²⁰Według Erazma z Rotterdamu (*Adagia* 1, 4, 99), zwrot należy interpretować następująco: „*in luto haerere*” *dicuntur qui e re perplexa et impedita explicare se nequeunt, quemadmodum qui in luto haerent, si alterum educant pedem, altero altius immerguntur; rursus, ut hunc extrahant, alter est infigendus*; podobne znaczenie wg Erazma ma zwrot *in salebra haerere* (por. Cic. *Fin.* 5, 84).

²¹Coury, 1984², s. 164.

²²Por. Ter. *Eun.* 1020: *sed in diem istuc, Parmeno, est fortasse quod minare*; Pl. *Bac.* 466: *malum si promptet, in dies faciat minus*; Mer. 838: *ubi mores deteriores increbrescunt in dies*.

nadejść czas zapłaty za przewinienia (*plagae crescunt, nisi prospicis*, „wzrasta liczba należnych batów, jeśli tylko się nie obejrzysz”). Getas wie, że zostanie rozliczony tak, jak zwykle niewolnicy płacą za swe czyny, czyli przyjęciem kary cielesnej (*plagae*)²³. Zdanie *plagae crescunt, nisi prospicis* nie tylko zawiera konkluzję całej przemowy, lecz także zamyka wspomnianą figurę stylistyczną. Stanowi więc puentę dla nagromadzonych wcześniej określeń.

Wielokrotne narzekanie niewolnika na powracające problemy wydaje się ważne ze względu na rozważane tu możliwe odczytania znaczenia rzeczownika *versura*. Wplecenie tego rzeczownika w opowieść o powracających i nasilających się troskach jest znamienne i stanowi, moim zdaniem, dowód na to, iż *versura* była rozumiana przez Terencjusza jako pożyczka na spłatę pożyczki (tak też jest rozumiana w polskim tłumaczeniu E. Skwary: „spłacasz dług, zaciągając następny”²⁴), w dodatku jako pożyczka oprocentowana z kumulującymi się odsetkami (czyli wszystkie opinie komentatorów Terencjusza składają się w jedną definicję terminu). W przypadku zaciągania takich właśnie pożyczek na spłatę poprzednich pożyczek dochodzi bowiem nie tylko do repetycji sytuacji pożyczkobiorcy, lecz także do wzrostu długu. Nowa pożyczka obejmuje bowiem cały kapitał poprzedniego długu oraz skapitalizowane odsetki – umowa ma skutek nowacji²⁵ i od niej pobierane są kolejne odsetki; w ten właśnie sposób dług nieustannie wzrasta.

Bohater sztuki nawiązuje do analogicznej sytuacji – jego problemy kumulują się na skutek powtarzania się tych samych okoliczności, a wszystko to doprowadzi ostatecznie do ukarania go. Dlatego właśnie Getas stwierdza, że „tkwi w tym samym błocie”. Zwrot *versuram solvere* przytacza tę samą myśl, nawiązuje więc do powtarzających się pożyczek i rosnącego długu. Niewolnik opowiada w rozważanym *passusie* o tym, jak mnożą się jego podstępny, wzrasta jego dług i tym samym liczba zagrażających mu batów.

Jak należy zauważyć, Getas wykorzystuje frazę *versuram solvere*, a nie *versuram facere*. Oznacza to, że nie zaciąga pożyczki na spłatę pożyczki, bo wtedy użyłby właśnie zwrotu *versuram facere*²⁶. Getas prawdopodobnie będzie spłacał (*solvere*) pożyczkę na spłatę pożyczki (*versuram*). Jest więc możliwe, że dokona tego, zaciągając kolejną pożyczkę – wtedy doszłoby do zwielokrotnienia problemów sugerowanych w tekście. Takie rozumienie zwrotu zgadza się z omawianą wcześniej treścią sztuki – niewolnik dokonał już dwóch oszustw i być może będzie musiał przeprowadzić trzeci podstęp, aby wyplątać się z poprzednich

²³ Podobne obrazowanie – niewolnik płaci plecami: Pl. *As.* 321: *si tergo re solvenda est*; analogiczne również Pl. *Poen.* 1354: *collo rem solvam iam omnibus quasi baiiolus*.

²⁴ Terencjusz, *Komedie*, tom II, tłum. E. Skwara, Warszawa 2006, s. 115.

²⁵ *Versura* miała wprawdzie skutek nowacji, ale jak słusznie zauważa David E.L. Johnston, była w zasadzie nową umową o nowej treści (Review of: K. Wille, *Die Versur: Eine Rechtshistorische Abhandlung Über die Zinskapitalisierung im Alten Rom*, „JRS 77”, 1987, s. 204).

²⁶ Por. Cic. *Font.* 11; *Att.* 7, 18, 4; 16, 15, 5.

dwóch. Zwrot *versuram solves* odzwierciedla zatem sposób postępowania bohatera: kolejna potencjalna pożyczka stanowi analogię do trzeciej ewentualnej intrygi, którą mógłby wymyślić Getas. Przypuszczenie to potwierdza starzec Demifon, który mówi, że niewolnik dostał pieniądze, aby móc uknuć następną intrygę (Ter. Ph. 769–770: *etiam argentumst ultro obiectum, / ut sit qui vivat dum aliud aliquid flagiti conficiat*). Znaczenie zwrotu *versuram solvere* zostaje więc potwierdzone przez kontekst, z którego wynika, że *versura* ma charakter iteratywny, oraz treść sztuki, pokazującą, iż chodzi o kolejną pożyczkę, analogiczną do następnej (trzeciej już) planowanej intrygi niewolnika. W ramach *versury* dochodzi również do zwiększenia długu poprzez kapitalizację odsetek – w ten sposób wzrasta też stopień przewinień bohatera.

Na koniec warto zauważyć, że zwrot *versuram solvere* bywa cytowany jako powiedzenie przysłowiowe wraz z poprzedzającą go frazą *in luto haesitas*. Tak np. Erazm z Rotterdamu w zbiorze *Adagia* przytaczał zwrot *versuram solvere* jako przysłowiowy²⁷ (1, 10, 23: *In eum dicitur, qui e praesenti quidem malo ses expedit, verum ita ut gravius aliunde impediatur*). Wniosek o prowerbialnym charakterze tej frazy wydaje się jednak nieadekwatny do czasów i sztuki Terencjusza. Omawiany zwrot przyjmuje tu charakter metaforyczny (obrazuje jedynie sytuację niewolnika) i ma cechy związku frazeologicznego, ale nie przesądza to o jego przysłowiowości²⁸. Cechy przysłowia ma jedynie wcześniejsze powiedzenie *in luto haesitare*, co potwierdzają jego atestacje również w komediach Plauta. Zwrot *versuram solves* rozwija natomiast myśl zawartą w poprzedzającym go powiedzeniu (*in eodem luto haesitas et in eodem malo haerebis*²⁹ = *versuram solves*), stanowi kontynuację obrazowania, ale jego użycie w ramach metafory nie wydaje się wystarczającym dowodem na to, że mamy do czynienia z frazą przysłowiową. Późniejsze atestacje zwrotu *versura(m) solvere* potwierdzają jego użycie w znaczeniu właściwym, co raczej wyklucza możliwość uznania zwrotu za prowerbialny, przynajmniej dla czasów republikańskich. Wniosek ten potwierdza również Festus, który interpretuje w sensie właściwym analogiczny zwrot *versuram facere*, czyli „zaciągać pożyczkę na spłatę pożyczki” (Fest. 520 L.: *versuram facere mutuum pecuniam sumere ex eo dictum est, quod initio qui mutuabantur ab aliis, non ut domum ferrent, sed ut aliis soluerent, velut verterent creditorem*). Niewątpliwie jednak omawiany zwrot w komedii *Phormio* został użyty jako element obrazujący sytuację niewolnika Getasa i pełni w jego wypowiedzi funkcję przenośni. Według Roberta

²⁷ Zob. także A.S.Q. Visser, *Joannes Sambucus And The Learned Image: The Use Of The Emblem In Late-renaissance Humanism*, Leiden 2005, s. 183.

²⁸ Por. G. Szpila, *Krótko o przysłowiu*, Kraków 2003, s. 21; zob. także na temat cech powiedzeń przysłowiowych: J. Pieczonka, *Tradycyjne powiedzenie „par pari respondere” jako fragment codziennego dyskursu w komedii rzymskiej*, „Classica Wratislaviensia”, XXVIII, 2008, s. 189–199.

²⁹ P. Terentii Carthaginiensis Afri, *Comoediae sex*, t. 2, rec. F. Lindenbrog, Londini 1820, s. 465–466.

Maltby'ego³⁰, metafora ukazana w zwrocie *versuram solvere* kontynuuje także wcześniejsze analogiczne przenośnie z tej samej sztuki Terencjusza (*Ph.* 246: *quidquid praeter spem eveniat, omne id deputare esse in lucro*; 251: *quidquid praeter spem eveniet, omne id deputabo esse in lucro*). Wszystkie te wypowiedzi odnoszą się do sfery finansowo-prawnej (*in lucro esse* – „poczytywać za zysk”)³¹, lecz w komedii *Phormio* zostały użyte jako metafory wzmacniające ekspresję dyskursu i obrazowania. Zwrot *versuram solvere* pełni analogiczną funkcję w sztuce, służy do zbudowania metafory, ale jego znaczenie właściwe pozostaje związane ze sferą finansowo-prawną.

Podsumowując, należy stwierdzić, że *passus* 778–782 z komedii Terencjusza *Phormio* przedstawia dotychczasowe czyny bohatera sztuki i podsumowuje jej wcześniejsze wątki. Niewolnik Getas, będący z pewnością postacią typu *servus callidus*, nie prezentuje jednak wszystkiego wprost, ale buduje metaforę, która w dowcipny sposób ujmuje zasadniczą treść utworu. W tym celu bohater stosuje frazeologię przysłowiową i prawniczą. Powiedzenie *in eodem luto haesitas* ma właśnie charakter prowerbialny – rozpoczyna całą metaforę ukazującą powracające i nasilające się kłopoty niewolnika. Zwrot ten początkuje również figurę stylistyczną gradacji, kontynuowaną w tekście poprzez wyrażenie *versuram solves*. Jak wynika z powyższych analiz, frazeologizm *versuram solvere* jest związany ze sferą finansowo-prawną i, choć nie stanowi powiedzenia przysłowiowego, rozwija metaforę zaproponowaną przez bohatera sztuki. Na podstawie przeprowadzonych w niniejszym artykule rozważań można stwierdzić też, że *versura* wymieniona w wersie 780 komedii Terencjusza pt. *Phormio* powinna być rozumiana jako „oprocentowana pożyczka na spłatę pożyczki”, tj. taka, w ramach której wzrastają i kumulują się odsetki oraz cały dług. Do wniosku tego doprowadzają chociażby repetycje wypowiedzi na temat mnożących się problemów niewolnika Getasa. Obecną w tekście przenośnią i figurę gradacji kończy fraza *plagae crescunt*, która również podsumowuje treść przemowy bohatera. Wykorzystana w tekście sztuki frazeologia pozwala w metaforyczny sposób zobrazować stopień skomplikowania akcji w utworze – niewolnik powziął już dwa podstępny i dla uniknięcia konsekwencji być może dokona trzeciego oszustwa. Cały obraz ukazuje więc, w jaki sposób narastają intrygi w komedii, a jak wynika z wypowiedzi niewolnika, narastają one tak samo, jak odsetki na podstawie *versury*.

³⁰R. Maltby, *The Distribution of Imagery by Plays and Characters in Terence*, „Zetemata” 127, 2007, s. 156. Por. Fantham 1972, s. 59.

³¹Por. J.W.D. Skiles, *The Commercial Vocabulary of Early Latin as shown in the Comedies of Plautus*, „CJ” 36, 9, 1940–1941, s. 519–536, zwłaszcza s. 524.

BIBLIOGRAFIA

WYDANIA

- Publii Terentii Afri *Comoediae*, ed. R. Bentleius, Cantabrigiae 1726.
 P. Terentii Carthaginienensis Afri, *Comoediae sex*, t. 2, rec. F. Lindenbrog, Londini 1820.
Ausgewählte Komödien des P. Terentius Afer, hrsg. K. Dziatzko, Leipzig 1898.
 P. Terentii *Phormio*, H.C. Elmer, Boston 1902.
 Terence, *Phormio*, ed. R.H. Martin, London 1959.
 Terence, *Phormio*, ed. E.M. Coury, Chicago 1984².

INNE

- Allen W.F., *The Monetary Crisis in Rome, A.D. 33*, „TAPhA” 18, 1887, s. 5–18.
 Bekker E.I., *Über die Objekte und die Kraft der Schuldverhältnisse: geschichtliche Übersicht, von der Zeit der Manusinjektion bis in die Gegenwart*, „ZSS” 23, 1902, s. 1–30.
 Dougan T.W., *M. Tulli Ciceronis Tusculanarum disputationum libri quinque*, vol. I i II, Salem, New Hampshire 1905.
 Fantham E., *Comparative Studies in Republican Latin Imagery*, Toronto 1972.
 Johnston D.E.L., Review of: K. Wille, *Die Versur: Eine Rechtshistorische Abhandlung Über die Zinskaptalisierung im Alten Rom*, „JRS 77”, 1987, s. 204.
 Just R., *Women in Athenian Law and Life*, New York 1991.
 Köstermann E., *Cornelius Tacitus. Annalen*, Bd. 2: Buch 4–6, Heidelberg 1965.
 Maltby R., *The Distribution of Imagery by Plays and Characters in Terence*, „Zetemata” 127, 2007, s. 143–165.
 Niebuhr B.G., *Römische Geschichte*, Bd. I, Berlin 1828.
 Otto A., *Die Sprichwörter und Sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig 1890.
 Pieczonka J., *Tradycyjne powiedzenie „par pari respondere” jako fragment codziennego dyskursu w komedii rzymskiej*, „Classica Wratislaviensia”, XXVIII, 2008, s. 189–202.
 Pikulska A., *Anatocisme. C. 4,32,28,1: Usuras semper usuras manere*, „RIDA” 45, 1998, s. 429–449.
 Pikulska-Robaszkiewicz A., *Lichwa w państwie i prawie republikańskiego Rzymu*, Łódź 1999.
 Skiles J.W.D., *The Commercial Vocabulary of Early Latin as shown in the Comedies of Plautus*, „CJ” 36, 9, 1940–1941, s. 519–536.
 Skwara E. (tłum.), *Terencjusz, Komedie*, tom II, Warszawa 2006.
 Szpila G., *Krótko o przysłowiu*, Kraków 2003.
 Thomas P.J., *Did the Twelve Tables limit interest?*, „TSAR”, 2008 (1), s. 52–65.
 Tilli G., *Postremo vetita versura*, „BIDR” 86–87, 1984, s. 147–163.
 Visser A.S.Q., *Joannes Sambucus And The Learned Image: The Use Of The Emblem In Late-renaissance Humanism*, Leiden 2005.
 Wille K., *Die Versur: Eine Rechtshistorische Abhandlung Über die Zinskaptalisierung im Alten Rom* (Schriften zur Rechtsgeschichte XXXIII), Berlin 1984.

TERENCE, *PHORMIO* V. 778–782 – A COMMENTARY ON THE PASSAGE

Summary

The passage from the Terentian comedy *Phormio*, v. 778–782, contains few interesting expressions, which are described in the article. First of all this short commentary examines the meaning of the Latin noun *versura*, attested in line no. 780. *Versura* is used in *Phormio* in a phrase *vosuram*

solvere, which may mean *to solve the loan agreement* or *to pay off the loan*. Other phrases in the presented passage create a context for our analysed noun, especially: *in eodem luto haesitas* – *you are getting stuck in the same mud*. This proverbial expression emphasizes repetition of the situation and has probably the same iterative meaning as *versuram solvere*. Therefore we may assume, that *versuram solvere* means in the play: *borrowing money on interest to pay a previous debt*. The whole image of repeated problems is being summarized by the character of the play saying: *plagae crescunt* – *the number of lashes increases*. This expression is to show the gradation of the troubles and it proves, that also *versura* must include some kind of gradation, i. e. the growth of interest. The article shows phraseology, which is employed to depict slave's action – proverbial and legal expressions are used to build a metaphor in the character's utterance. This metaphor is built by all of the mentioned expressions *in eodem luto haesitas*, *versuram solves*, *plagae crescunt*. The first two expressions start the figure called *climax* and *plagae crescunt* summarizes this stylistic device. Moreover this whole image has been used by Terence to demonstrate the progress of the complex plot in the play – the slave has already carried on two intrigues and to avoid the consequences of his actions he might make the third fraud.